

*M.S. Nogaybaeva*¹*

¹ *тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Алматы, Қазақстан
E-mail: nmskaz1129@gmail.com*

АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫНДАҒЫ ҚАРАКЕСЕК-АЛШЫНДАР

Аңдатпа

Мақалада Алтын Орданың этникалық тарихына қатысты мәселелердің бір қыры қазіргі қазақ халқының Кіші жүз құрамындағы Алты ата Әлім немесе Қаракесек тайпалық бірлестігінің қалыптасуы тарихымен байланысты қарастырылады. Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Қаракесек рулар бірлестігі немесе қазіргі шежіре дәстүрі бойынша Әлімдер немесе Қаракесек тайпалық бірлестігі (Шекті, Төртқара, Қарасақал, Қаракесек, Шөмекей, Кете) деректерде негізінен Алшын деген жалпы атаумен белгілі. Деректерде «Алшын» атауы «Байұлы» деген атаумен қатар кездесетіндіктен, мақалада Алтын Орда тарихындағы «Алшын» атауы тар мағынасында, яғни Қаракесек тайпалар бірлестігінің синонимі ретінде қолданылды.

Алтын Орда тарихындағы Қаракесек-Алшындардың орны мен қалыптасу тарихын анықтау проблемалық және салыстырмалы-тарихи әдістер арқылы жүргізілді. Жазба және ауызша дерек мәліметтері бойынша Қаракесек-Алшындарға қатысты мәліметтер анықталып, салыстырмалы-тарихи әдіс нәтижесінде мақаланың басты тұжырымдары негізделді. Ауызша тарих айту дәстүріне орай батырлар жыры мен қазақ шежірелерінің нұсқалары жазба дерек мәліметтерімен салыстырмалы түрде қарастырылды. Мақалада Қаракесек-Алшындардың Алтын Орданың қоғамдық-саяси өміріндегі орны мен ықпалы, орналасуы, олардың шыққан тарихи тұлғалар туралы мәселелер талқыланды.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Каракесек, Алшын, Аңғысын, Алау батыр, этникалық тарих, 92 баулы өзбек тайпалары.

Алғыс. Мақала №BR10965240 ғылыми-зерттеу жобасы аясында дайындалды

*M.S. Nogaybaeva*¹*

¹ *candidate of historical sciences, associate professor
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
E-mail: nmskaz1129@gmail.com*

KARAKESEK-ALSHYNS IN THE HISTORY OF THE GOLDEN HORDE

Abstract

The article considers one of the issues related to the ethnic history of the Golden Horde, related to the history of the formation of the tribal association of Alty Ata Alim (six tribes of Alim) or Karakesek as part of the Junior Zhuz of the modern Kazakh people. During the Mongol invasion, the Karakesek tribal association, or according to modern genealogical tradition, the Alimuly or Karakesek tribal association (Shekti, Tortkara, Karasakal, Karakesek, Shomekey, Kete) is known in sources mainly under the common name Alshyn. Since the name "Alshyn" is found in the sources in parallel with the name "Baiuly", in the article about the history of the Golden Horde, the name "Alshyn" was used in a narrow sense, as a synonym for the unification of the Karakesek tribes.

The determination of the place and history of the formation of the Karakesek-Alshyns in the history of the Golden Horde was carried out using problematic and comparative historical methods. Based on written and oral sources, information related to the Karakesek-Alshyns was determined, and as a result of the comparative historical method, the main conclusions of the article were substantiated. According to the oral historical tradition, information from written sources was compared with samples of heroic epics and Kazakh geneology. The article considers the place and influence of the Karakesek-Alshyns in the social and political life of the Golden Horde, their location, as well as questions about historical figures who came from these tribes.

Keywords: Golden Horde, Karakesek, Alshyn, Angysyn, Alau batyr, ethnic history, 92 Uzbek tribes.
Gratitude. The article was prepared within the framework of research project. BR10965240

*Ногайбаева М.С. *¹*

*¹кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: nmskaz1129@gmail.com*

КАРАКЕСЕК-АЛШЫНЫ В ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация

В статье рассматривается один из вопросов, касающихся этнической истории Золотой Орды, связанный с историей формирования родового объединения «Алты ата Алим» (шести родов Алим) или Каракесек в составе Младшего жуза современного казахского народа. Во время монгольского нашествия родовое объединение Каракесек, или по современной генеалогической традиции племенное объединение Алимұлы или Каракесек (Шекти, Тортқара, Қарасақал, Каракесек, Шөмекей, Кете) известно в источниках в основном под общим названием Алшын. Поскольку в источниках название «Алшын» встречается одновременно с названием «Байұлы», то в статье касательно истории Золотой Орды название «Алшын» использовалось в узком смысле, как синоним объединения племен Каракесек.

Определение места и истории образования Каракесек-Алшынов в истории Золотой Орды проводилось с помощью проблемного и сравнительно-исторического методов. По письменным и устным источникам были определены сведения, относящиеся к Каракесек-Алшынам, и в результате сравнительно-исторического метода были обоснованы основные выводы статьи. Согласно устной исторической традиции сведения письменных источников были сопоставлены с образцами героических эпосов и казахских шежире. В статье рассмотрено место и влияние Каракесек-Алшынов в общественно-политической жизни Золотой Орды, их расположение, а также вопросы об исторических личностях, происходивших из данных родов.

Ключевые слова: Золотая Орда, Каракесек, Алшын, Ангысын, Алау батыр, этническая история, 92 узбекских племени.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках научно-исследовательского проекта № BR10965240

Кіріспе. Қазіргі таңда отандық тарихнамада Алтын Орда тарихына қатысты зерттеулер маңызды орын алып отыр. Соның ішінде Алтын Орданың этникалық тарихына қатысты жаңа материалдарды айналымға енгізу мен тұжырымдар жасау маңызды. Мақалада Кіші жүзге кіретін Алты Ата Әлім немесе Каракесек тайпалық одағының Алтын Орда тарихындағы орны мен аталған кезеңдегі қалыптасу тарихына тоқталамыз. Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Каракесек рулар бірлестігі немесе қазіргі шежіре дәстүрі бойынша Әлімдер немесе Каракесек тайпалық бірлестігі (Шекті, Төртқара, Қарасақал, Каракесек, Шөмекей, Кете) негізінен Алшын деген жалпы атаумен белгілі. Себебі біз қарастырып отырған кезеңде, яғни, XIII-XV ғасырдың алғашқы жартысында ортағасырлық деректерде «Байұлы», «Байлы» деген атаумен қазақ шежіресі бойынша 12 ата Байұлын құрайтын ру-тайпалар жеке-жеке кездессе, «Алты ата Әлімді» құрап отырған Шекті, Төртқара, Қарасақал, Каракесектер мен Шөмекей, Кетелержеке-жеке кездеспейді. Бірақ оның есесіне «Алшын» атауы «Байұлы» деген атаумен қатар аталады. Сондықтан біз мақалада Алтын Орда тарихындағы «Алшын» атауын тар мағынасында, яғни Каракесек тайпалар бірлестігінің синонимі ретінде қарастырамыз.

Жалпы, моңғол шапқыншылығы мен Алтын Орда және оның ыдырауы тұсындағы Каракесектердің тарихын қарастыру барысында бірнеше мәселенің басын ашып алуымыз қажет. Біріншіден, біз қарастырып отырған кезеңде ешқандай дерек көздерінде Каракесек тайпалық одағын құраған рулардың нақты атаулары кездеспейді. Дегенмен бұл жағдай бізді бірден бұл кезеңде Каракесектер жоқ деген шолақ пікірге жетелемеуі тиіс. Тағы да бір ескерте кететін жағдай мұндағы Каракесектер деп отырғанымыз қазіргі шежіре айту дәстүрі бойынша алты ата Әлімнің бірін құрайтын Каракесек емес. Оны жалпы алты ата Әлімді құрайтын төрт тайпа мен Кете, Шөмекейлердің тайпалық одағы деп түсінуіміз қажет. Сондай-ақ, мұндай пайымды М.Тынышпаевқа сүйеніп пайдаланып отырмыз. Біз қарастырып отырған кезеңде Алшын атауы тар мағынасында тек Каракесек тайпалық одағының атауын береді.

Сонымен біз зерттеп отырған кезеңде Кіші жүздің құрамындағы бірқатар ру-тайпалар жеке Байұлы атауымен және Жетіруды құраған тайпалардың әрқайсысының жеке-жеке өз атауларымен кездесуі

мәселені басқаша тұрғыдан қарастыруға итермелейді. Сондықтан жоғарыда айтып өткеніміздей XIII-XV ғасырдың бірінші жартысындағы Қаракесектер тарихын негізінен Алшын тайпалық одағының тарихымен тікелей байланыстыра отырып қарастырамыз.

Материалдар мен әдістер. Мақалада Алтын Орда тарихындағы Қаракесек-Алшындардың орны мен қалыптасу тарихын анықтау үшін негізінен проблемалық және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданыла-ды. Жазба және ауызша дерек мәліметтері бойынша қаракесек-алшындарға қатысты мәліметтер анықта-лып, салыстырмалы-тарихи әдіс нәтижесінде мақаланың ғылыми жаңалығын негіздеуге мүмкіндік берген тұжырымдар жасалды. Әсіресе, «далалық ауызша тарих айту» дәстүріне орай батырлар жыры мен қазақ шежірелерінің нұсқаларын жазба дерек мәліметтерімен салыстырмалы түрде талдап қарастырдық. Сонмен қатар, Қадырғали Жалайырдың «Жылнамалар жинағы» [1], Өтеміс қажының «Шыңғыс наме» [2], Әбілғазының «Түрік шежіресі» [3] еңбектері мақаланы жазу барысында негізгі дерек көздері ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар, мақаланың деректік негізін ортағасырлық басқа да авторлардың жазба деректері мен орыс жылнамаларындағы кейбір мәліметтер құрады. Ортағасырлық араб, парсы тіліндегі деректерді В.Тизенгаузеннің аудармасы [4-5], соңғы жылдары Қазақстан тарихының деректеріне қатысты «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы шыққан сериялық еңбектер [6-7] негізге алынды.

Талқылау. М.Тынышпаев Алшындарды Қаракесек тайпалар бірлестігі мен Байұлы тайпалар бірлестігінің ортақ атауы ретінде қолдана отырып, XIII-XIV ғғ. Алшын тайпалық одағына кіретін Байұлы рулар бірлестігі оңтүстік және оңтүстік-шығыс орыс далаларын мекендесе, олардан оңтүстік-шығысқа қарай Қаракесек рулар бірлестігі мен Жетірулықтар орналасқанын жазады [8, 25 б.]. Моңғолдар Қаракесектер орналасқан аумақта 1220 жылдан кейін пайда болды. 1220 жылы Жошы Арал маңында тоқтайды. Ал келесі жылы хорезмшахтардың бас қаласы Үргенішті алғаннан кейін, Арал теңізінен солтүстік-шығысқа қарайғы қазақ даласын бағындыруға аттанады. Бұл туралы Джүзджани Жошы мен Шағатайдың хорезмдік істерін (яғни, оны жаулап алу – авт.) бітіргеннен кейін өз назарларын қыпшақ даласы мен Түркістанға аударғаны туралы жазады. Ибн ал-Асир: «Моңғолдар түріктердің ең көп санды тайпаларының бірі қыпшақтар жеріне бет алды және оларға қарсылық көрсеткендердің барлығының көзін жойды, ал қалғандары өз жерлерін тастап батпақтарға, таудың басына қарай қашты» деп жазады [4, с.3]. Жошы қыпшақ даласының ауасы мен ауасын көргенде әлемде бұл жердің суынан, ауасынан артық, шалғыны мен жайылымынан шөбі шүйгін жер жоқ деп тапқан [5, с.14]. Батудың қол астында Түркістан, Хорезмнен бұлғар, бұртастар, сақлабтардан Румнің шегіне дейінгі барлық тайпалар бағынған. Ол бұл аймақта барлық тайпаларды, қыпшақтарды, қаңлыларды, йемектерді, елбөрілерді, рустарды, шеркештер мен астарды Тұңғыш теңізіне дейін бағындырды [5, с.15]. Ортағасырлық дерек мәліметтеріне қарағанда 1220 жылы Солтүстік Иранның шыққан моңғолдың 30 мың қолын басқарған Жебе мен Сүбедей нойан Кавказға басып кіреді. Олар аландарды, одан кейін қыпшақтарды талқандап, орыс жерінің оңтүстік аймағына, яғни Байұлы, Қаракесек тайпалары орналасқан жерлерге ойран салады. 1224 жылы Қалқа түбінде орыстар мен қыпшақтардың біріккен қолын талқандап, Шығыс Дешті Қыпшақ арқылы 1224 жылы Ертістегі Шыңғыс ордасына оралады [9, с. 228-229].

3.Қинаятұлы Хорезм мен Кіші батыс жорығында қолға түскен ел-жер, олжаны бөлісу мәселесі 1224 жылы күзде Ертіс бойындағы Бұқа шошынғанда болған ұлы жиында шешілгенін алға тарта отырып, Жошы иелігіне «Ертістен батысқа қарай Қап тауы Саксин, Бұлғарға дейінгі ұшы қиырсыз аймақтың» өткені туралы жазды [10, 126 б.]. Сондықтан дәл осы кезеңде Алшындар моңғолдардың қол астына қараған деп тұжырымдай аламыз.

Ал, моңғолдардың алшындар мекендеген аумақты толық бағындыруы 1235-1242 жылдардағы жорық нәтижесінде жүзеге асырылды. Үгедей ханның шақыртуымен ұйымдастырылған құрылтайда басқа да бағынбаған халықтарды тізе бүктіру туралы шешім қабылданды. Осы кезде Батудың дәл іргесінде отырған әрі өздерінің көптігін мақтан тұтқан бұлғарларды, астар мен Рустерді бағындыру жайлы шешім қабылданады [5, с. 22]. Бұл жорық кейде «тұңғыш ұлдар жорығы» деп те аталады. Себебі, әскерді Шыңғыс ханның кенже ұлы Төленің үлкен ұлдары Мөңке, Бүшек, Үгедейдің ұлдары Күйік, Қадаған басқа ханзадалардан Құлқан, Бөрі, Байдар, Батудың інілері Орда, Танғұт және атақты қолбасшыларынан Сүбедей баһадүр басқарған.Моңғолдар шапқыншылығы қырып-жоюмен, тонаумен, қырғынмен қатар жүргені белгілі. Қырғыннан аман қалған халықтың бір бөлігін моңғолдар құлдыққа сатып жіберген. Мәселен, Мысыр билеушілері мәмлүктердің кейбіреулерінің арғы ата-бабалары XIII ғасырда Дешті Қыпшақ жерінен сатылған қыпшақтар болған [11, с. 235].

Мысыр мен Сириядағы билікті алғаш қолына алған мәмлүктер Бахрин сұлтандары деп аталды. Белгілі зерттеуші К.Э. Босфорт осы бахриндер негізгі этникалық тегі жағынан оңтүстік орыс даласындағы қыпшақтардан шыққанын алға тартып, нақтылай түседі [12, с. 101]. Сондықтан жоғарыда келтірілген ғылыми ізденістердің қорытындыларын саралай келе, біз өз тарапымыздан моңғол шапқыншылығы

қарсаңында оңтүстік орыс далаларымен одан оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан Алшындар көбінесе оңтүстік орыс далаларындағы қыпшақтар деген атаумен аталып жүргенін көреміз. Сондықтан, әрине, Мысыр билеушілерінің кейбіреулеріежелден ержүрек, жауынгер алшындардың кейбір ру-тайпасынан шығуы әбден мүмкін. Ортағасырлық араб деректеріндегі «бұл елдің түркілері өздерінің адал ниеттілігі, ержүректігі және өтіріктен алшақтығы жағынан түркі руларының ең тамашалары» [4, с.232] деп сипаттаған. Зерттеуші Н.Аристов XIII ғасырда моңғолдар жаулап алуы нәтижесінде Шығыс Еуропа Жошы ұлысына қараған тұста Венгрияға кетіп қалған командардың қалған бөлігі Жошы мұрагерлерінің бағынышты көшпелі тайпалардың негізгі бөлігін құраған қыпшақ, алшын руларына сіңісіп кеткенін көрсетеді [13, с. 128].

Дегенмен жергілікті ру-тайпалар, солардың ішінде әрине, алшындар да бар, моңғолдарға аяусыз қарсылық көрсетті. Мәселен, деректерде Сүбедей ханның көзі тірісінде жаулап алу міндеті жүктелген халықтарға қарсы күресінде күшті қарсылыққа кездескендіктен, оған Үгедей хан көмек ретінде Батый, Бөрі, Мөнке және т.б. ханзадалар бастаған әскерді аттандырғаны жайлы мәліметтер нақты сақталып қалған [14, с. 191-192]. Келесі бір ортағасырлық автор Рашид ад-динде хижраның 639 жылына сәйкес келетін барыс жылы (1241-1242 жж.) қыпшақтардың Жошының ұлына қарсы соғысқаны туралы мәліметтер келтіреді [15, с. 46]. Дерек беттеріндегі бұл мәліметтер қазақ халқының арғы ата-бабларының ерлікке толы күрес жолынан хабар беретіні анық. Дегенмен моңғол шапқыншылығы кезеңіндегі мұндай бас көтерулер аяусыз басып-жаншылды.

Моңғолдардың бұдан әрі қарайғы жаулап алу жорықтарын негізінен Дешті Қыпшақтың жауынгер, түркі текті ру-тайпаларынан құралған әскер жүргізді. Моңғолдар тек үстем, билеуші тайпа ретінде басшылық, билік функцияларын иеленгендерімен, көп ұзамай Дешті Қыпшақтың жергілікті халқының арасында теңізге тамған тамшыдай сіңісіп кетеді. Әрине, моңғолдардың қыпшақтану процесі өз алдына жеке қарастыруды қажет ететін үлкен мәселелердің бірі болып табылады. Моңғолдардың қыпшақтануының басты ерекшеліктері ретінде сол замандардың куәгері, араб тарихшысы әл-Омари моңғолдардың бірте-бірте қыпшақтармен некелік, діни және табиғи жолмен араласып кетуін атап өткен еді [4, с.213-214]. Моңғолдардың қыпшақтар арасына сіңіп кеткенін XIV ғасырда-ақ Алтын Орданың әдеби тілі – қыпшақ, оғыз элементтері сақталған түркі тілі болғанын да байқауға болады. Ал қазіргі түркі тілдес халықтардың бірі қазақтардың тілі екенін ескерсек, онда моңғол шапқыншылығы қарсаңында жалпы қыпшақ, кейінірек ноғай этносаяси қауымдастығын құраған жергілікті және Алтайдан қоныс аударған ру-тайпалар негізінде қалыптасқан Алшындардың диалектісінде көне Орхон, Селенгі-Талас түркілерінің, қыпшақтардың элементтері сақталып қалған [16, с.98].

Нәтижелер. Шығыс Дешті Қыпшақтың негізгі халқын құраған ру-тайпалар тарихи деректерде көбінесе «92 баулы өзбек тайпалары» деген атаумен белгілі. Ал, «92 баулы» өзбек тайпаларының тізімі жайлы алғашқы мәліметті XVI ғасырдағы автор Сайф ад-Дин Ахсикентидің «Маджму ат-тауарих» атты шығармасынан кездестіреміз.

Бұл тізімде алшындар алғашқы ондықтың ішінде мың, жүз, қырк, жалайыр, сарай, қоңырат тайпаларынан кейін 7-ші орында тұрса, «Тухфат ат-таварих-и хани» нұсқасы бойынша мың, қырғыз, жүз, қырк, онг, онгаджит, жалайыр, қоңыраттан кейін 9-шы орында тұр [17, с.40-41]. Барлық тізімде алшындар Шығыс Дешті Қыпшақтағы арғын, найман, қыпшақ сияқты ірі ықпалды тайпалардан жоғары тұр.

Жалпы, Алтын Орданың этникалық құрамын толық анықтау дерек мәліметтерінің тапшылығына байланысты көптеген қиыншылықтарға ұшырап отыр. Дегенмен қолда бар мәліметтер негізінде Алтын Орда мен Ақ Орданың этникалық құрамы, ондағы ірі тайпалық бірлестіктері туралы бірқатар қорытындылар жасауға болады.

Жалпы, Алтын Орда мемлекеті Жошы ұлысы негізінде құрылғаны белгілі. Жошы қайтыс болғаннан кейін әке тағын иелену жөнінде оның балалары арасында дау туса керек. Ортағасырлық тарихшы Өтеміс қажының мәліметтеріне қарағанда ата-баба жолы бойынша әке тағы өзіне тиесілі екендігіне қарамастан, Жошының үлкен ұлы Орда Ежен биліктен бас тартады. Ол әке тағын иеленуді інісі Батуға ұсынады. Бұдан әрі автор бір шешімге келе алмаған Жошы ұлдарының төрелігін беруді сұрап, аталары Шыңғыс ханға жүгінгендерін алға тартады. Мәселенің мәнін білгеннен кейін өз шешімін әлі айтпаған Шыңғыс хан Жошының екінші ұлы Батыйға алтын босағалы Ақ Орда, үлкен ұлы Еженге күміс босағалы Көк Орда, бесінші ұлы Шибанға болат босағалы Боз Орда тіктіруге бұйрық берген көрінеді. Шыңғыс ханның бұл әрекетінен таңдаудың Батуға түскені айқын болады [2].

Ал, Орда Ежен іс жүзінде мемлекеттің сол қанатының тәуелсіз билеушісі болды. Бұл туралы парсы тарихшысы Рашид ад-Дин: «Әуел бастан-ақ оның орнындағы Орда әулетінің қайсы біреуінің Батый әулетіндегі хандарға барған кезі болған емес, өйткені олар бір-бірінен шалғай орналасқан, сонымен қатар өз ұлысының тәуелсіз патшалары болып табылады. Бірақ оларды Батыйдың орынбасары кім

болса, соны өзінің патшасы әрі әміршісі санау әдеті болған және олардың есімдерін бұлар өз жарлықтарының жоғарғы жағына жазып отырады» [15, с.66]. Орда Ежен ұлысына Жетісудың солтүстік-шығыс бөлігіндегі жерлер, Ертіс бойындағы кең-байтақ аймақ, Ұлытау мен Қаратауға дейінгі жерлер кірген. Ұлыстың аумағы біртіндеп кеңейе берген [18, 134 б.]. Ал, тарихта бізге Ақ Орда деген атаумен белгілі мемлекет Орда Еженнің, оның інілері Шибан, Шингкур, Тұқа-Темір, Сингкумұлыстары негізінде қалыптасып, бірте-бірте Алтын Орданан дербес мемлекетке айналған [9, с.66; 5, с.41].

Ақ Орда мен Бату иелігі саналған Алтын Орданың арасында Шибан ұлысы орналасқан. Ортағасырлық автор Махмұд ибн Уәлидің мәліметтеріне қарағанда «...Шыңғыс ханның ұлы Жошы ханның баласы Шайбан жеті жылдық жорықта астар, орыстар, черкестер және бұлғарлар елдерін жаулап алған кезде ыждаһат көрсетіп, ағасы Бату ханнан сыйлық ретінде төрт омақ алғанын хабарлайды» [19, с.347].

Өзінен бұрынғы авторлардың мәліметтері негізінде келесі тарихшы Әбілғазы Шибан ұлысының құрылуы туралы айт келе, «Алшын» атауын пайдаланады [3, 120 б.]. Әбілғазы еңбегінің қазақша тәржіма-ланған бұл нұсқасында «Алшын» атауы Орда Еженнің (Елшінің) жанама аты ретінде аталып тұрған сияқты. Дегенмен Әбілғазы шежіресінің бұған дейін аударылған басқа нұсқаларының барлығында, тіпті бұл еңбекті алғаш орысша 1854 жылы аударған Т.Саблуков нұсқасында «... моего брата, Ичена...» деп нақты жазылған [20, с. 104]. Дегенмен зерттеуші С.Аманжолов «Алшын» атауының пайда болуы мен оның мәні туралы ізденіс жүргізе отырып, «по словам Абулғазы Бахадурхана слово «алшын» является прозвищем старшего сына Жошы-хана Орды» деп жазады [16, с.38]. Ал аталған автор сілтеме беріп отырған, 1891 жылы (аталған еңбектің 38-ші бетінде берілген сілтемеде 1871 жылы деп қате кеткен) Қазанда жарық көрген нұсқасында «Елшін» сөзі «Алшын» деп қате аударылғанына зерттеуші назар аудармаған.

Қалай дегенменде шамамен XIII-XV ғасырдың алғашқы ширегінде жалпы алшын деген атпен белгілі Қаракесек тайпалар бірлестігіне кірген ру-тайпалар Алтын Орда негізгі халқын құрады. М.Тынышпаев Алшындар XIV ғасырда Ноғай ұлысының негізгі ядросын құрағаны атап өтеді [8, с.23-26]. XIV ғасырдан бастап-ақ Поволжье даласы, Волгадан батысқа таманғы жерлер, Қырым, Солтүстік Кавказ және Хорезмнің солтүстік бөлігі немесе оң қанат Алтын Орданың негізгі аумағы болып табылса, ал қазіргі Қазақстан аумағының Жайық өзенінен шығысқа қарайғы және Арал теңізі мен Сырдариядан солтүстікке қарайғы ұлан-байтақ аумақ (Жетісуды қоспағанда) немесе сол қанат Ақ Орда мемлекетінің аумағын құрады [18, 156 б.]. Алтын орданың әкімшілік-саяси құрылымының басты принципі ұлыстық басқару жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін ескерсек Алшындар Алтын Орданың тек бір ұлысының ғана аумағында шоғырланбағандығын көреміз. Мәселен, Алтын Орданың сол қанаты болып табылатын Ақ Орданың негізгі халқын арғын, қыпшақ, қоңырат, найман, жалайыр, алшын, керейіт және т.б. қазақ халқының негізгі ұйтқысына айналған ру-тайпалар құраған. Дегенмен біз мақаланың кіріспе бөлімінде атап өткеніміздей, XIII-XV ғасырлардағы алшын атауын біз тек қазіргі шежіре айту дәстүрі бойынша «Қаракесек» атанып жүрген Қаракесек тайпалар бірлестігін құраған 6 ру-тайпаға қатысты қолданып отырмыз. Мұның себебі осы кезеңде деректерде Жетіруды құраған Тама, Табын, Кердері, Телеу, Керейіт, Рамадан, Жағалбайлы жеке-жеке өз атауларымен нақты кездесетін болса, байұлы және оны құрайтын кейбір ру-тайпалар да жеке өз атауларымен, кейде тіпті қыпшақ-байұлы деген атаулармен арагидік кездесіп қалады. Ал біз қарастырып отырған кезеңдегі алшын атанып жүрген қаракесек тайпалар бірлестігіне кіретін шөмекей, кетелердің де қалыптасу тарихы өзіндік ерекшелікке ие екендігін ескеруіміз қажет. Сондықтан біз алшындарды негізінен Ақ Орданың негізгі халқын құраған ру-тайпалардың қатарына жатқызғанымызбен, олардың Ақ Орда аумағынан тыс, батысқа қарайғы аумақтарда да орналасқанын байқаймыз. Бұл жағдайдың себебін жоғаыда аап өткеніміздей моңғол шапқыншылығынан кейін орын алған өзгерістерден іздестіру қажет.

Моңғол шапқыншылығынан кейін құрылған жаңа ұлыстық жүйе бұрыннан қалыптасқан рулық-тайпалық бөліністерге қарама-қайшы келгені белгілі. Моңғолдарға бағыныштылыққа түскен ру-тайпалар өзара бөлініп-бөлініп кетті, олардың бұрынғы көші-қон аймақтары, бағыттары өзгерді, әрі олар бір-бірімен және өзара туыс өзге ру-тайпалармен байланыстарын үзіп алды. Әрине, бұл өзгерістер болашақ-тағы жаңа ру-тайпалық құрылымның негізін де қалап берді. Дегенмен біз қарастырып отырған кезеңде орын алған мұндай өзгерістер этникалық процестердің жаңа кезеңі ретінде ерекшеленуіне әкеліп соқты. Мәселен, моңғол шапқыншылығына дейінгі кезеңде ру-тайпалық бөлініс пен саяси, әскери, әкімшілік бөлініс (ұлыстарға бөлу) бір-бірімен сәйкес келсе, моңғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңде бір тайпа оң қанат пен сол қанат арасында бөлініп кете барды. Ал біз қарастырып отырған алшындар негізінен, Жошы ұлысына қарап, Алтын Орда мемлекетінің негізгі халқын құраған ру-тайпалардың біріне айналды. Себебі алшындар орналасқан аумақтың Жошы ұлысына бірте-бірте қосылғанынан да болса керек. Негізінен ортағасырлық деректерде кездесетін обақ сөзінің негізгі мағынасы белгілі бір аймақ немесе сол аймақта шоғырланған ру-тайпа дегенді білдіреді [19, с. 494]. Бұл деректерде кейде сол обақтағы ру-тайпаның аты аталса, кейде аталмайды. Обақтағы ру-тайпа атымен

аталуының себебі – ол тайпаның дәл осы кездегі қоғамдық өмірдегі бет-беделіне байланысты болған. Жалпы Алтын Орда мемлекетіндегі обаяқтарды құраған ру-тайпа атаулары деректерде XIV ғасырдың аяғы – XV ғасыр басынан бастап қана біртіндеп нақты айтыла бастайды. Мұның себебі алғашқы кезеңдегі моңғолдық билік пен олар құрған мемлекеттердің қуатына байланысты болды. Алайда уақыт өте келе жергілікті ру-тайпалар мен салт-дәстүрлер қайтадан бел алып, моңғолдық факторды жұта бастайды. Саяси аренда Алтын Орданың негізгі халқын құраған түркі-моңғол тайпаларынан шыққан ақсүйектер – шыңғыстық немес жошылық емес саяси элита өкілдері билікке ұмтыла бастайды. XIV-XV ғасырларда олардың Алтын Орданың қоғамдық-саяси өміріндегі рөлі арта түседі. Олар өздерін қолдаған ру-тайпаларға арқа сүйеу арқылы саяси өмірде ықпалды бола түсті. Мәселен, деректерге сүйенсек осы кезеңдегі Алтын Орда тарихындағы ең атақты тұлғалардың бірі Едіге негізінен маңғыттарға, қоңыраттарға, алшындарға арқа сүйеген. Мәселен, Алшын-дардың Едігені қолдаған тайпалардың бірі болғандығын ауыз әдебиеті үлгілері мен шежірелік деректер жанама түрде болса да дәлелдей түседі.

Ортағасырлық деректерге сүйенсек, шырын, барын, арғын, қыпшақтар Тоқтамыс хан негізгі елі болған [3, 115 б.]. Ал, Едігені қолдаған Алшындар туралы жанама мәліметтерді «Едіге» жырынан аңғаруға болады. Жырдың Ш.Уалиханов жазып алған нұсқасында Алшын атасы Көкжалды мерген туралы оқиға баяндалады [21, 10 б.]. Ал, «Едіге» жырының Ә.Диваев жазып алған нұсқасында Едігеге көмек берген Алшын Аңғысын туралы мәлімет Тоқтамыс ханның қастығына өкпелеп кетіп қалған Едігені шақырып келу үшін артынан адам жіберген кезеңде аталады. Едігені хан сарайына алдырту үшін досы алшын Аңғысынды жұмсамақ болғанда, ол ауру екенін айтып бас тартады. Сондықтан Едігені райынан қайтару үшін Кеңесұлы Кенжімбай аттанады. Оған да көнбеген тұста Едіге Кенжімбайдың «Достым, енді маған қайтпадыңыз, Алшыннан шыққан Аңғысын досың жаман ауырып жатыр, тым болмаса, соған барып көңілін сұрап қайтпайсың ба» деген сөзіне ғана қайырылады [21, 52-54 бб.]. Өтеміс қажының «Шыңғыснамасында» Өзбек ханның билікке келуін баяндайтын оқиғалар барысында Сангусун атты әмір туралы мәлімет бар. Ол Өзбек ханды таққа отырғызу үшін алып келе жатқан қият Исатай әмір мен Алатай батырдың алдынан шығып, сарайдағы тақты басып алу әрекеті туралы хабар береді. «Шыңғыснаме» шығармасын зерттеу, аудару, оның мәліметтерін ғылыми айналымға енгізуде есімі ең алдымен ауызға алынатын белгілі зерттеуші В.П. Юдин деректегі Сангусунды Әбілғазының «Түрік шежіресінде» айтылатын Жәнібек хан тұсындағы ұйғыр Санклы-Синмен бір адам деп қарастырады [2, с. 70-71]. Біз аталған мәліметтерді талдай келе, Сангусун-Саклы-Син-Аңғысын бір адам деген болжамға келеміз. Осылайша Аңғысын әмірдің шыққан тегі Алшын және алшындар Едігені қолдаған ру-тайпалардың бірі болған деген тұжырым жасаймыз. Зерттеуші И.В. Зайцев «Алшындардың өкілдерінен беклер бектер сайланған көне орданың (яғни, Алтын Орданың – авт.) негізгі халқын құраған тайпа» деп жазды [22, с.59]. Сонымен қатар, алшындардың Едіге тұсынан бастап үлкен құрмет пен беделге ие болған, жетекші тайпалардың біріне айналғанын өзге де дерек мәліметтерінен анық байқаймыз.

И.Зайцев Үлкен Ноғай Ордасындағы Едігенің немересі Темірдің 1481 жылы поляк королі Казимир IV-ге жазған хатындағы мына мәліметті келтіреді: «... а с прироченья царов слуга есть, от предков царей Альчинова место есть, великий человек есть» [22, с.159] деп атап жазады. Деректердегі бұл мәліметтер Алшындардың Алтын Орда құрамындағы ең ірі әрі беделді тайпалық бірлестік болғандығы туралы пікірлерімізді бекіте түссе, екіншіден, алшыннан шыққан көптеген тарихи тұлғалардың өз заманында, яғни Алтын Орда мемлекеті мен оның ыдырауы нәтижесінде орнында пайда болған мемлекеттердің саяси өмірінде белсенді рөл атқарғанын көрсетеді. Бұған XV ғасырда өмір сүрген Алшын Алау батыр туралы мәліметтер дәлел бола алады. «Қырымның қырық батыры» туралы циклдік дастанның бір бөлігі Алау батырға арналғаны белгілі. Ал, жазба деректерде 1486 жылғы Мәскеу князі Иван III-нің Қырымға жіберген елшілерін тонап, шабуыл жасаған Қырым ханы Меңлігерейдің адамдары ретінде Алау батырдың есімі аталса, 1493 жылғы оқиғалар барысын баяндайтын құжатта Алшын Алау батырдың ұлы Баташ аталады [7, с. 35; 42]. Соңғы жылдары Жошы ұлысының немесе Алтын Орда тарихына қатысты бұрын зерттеушілер назарынан тыс қалған маңызды деректердің бірі ретінде аталып, мәліметтері ғылыми айналымға енді енді толық еніп келе жатқан XVII ғасырдағы «Дафтар-и Чингиснаме» атты деректе Жәнібек ханның бектері туралы қызғылықты мәліметтер бар. Мәселен бұл деректе Маңғытай, үйсін Иса Ахметтің ұлы Бурулдай (Бурулдай), алшын Алау, ақ маңғыт Темір би, Құтлы-Бұға, сиджуит Али би, қият Астайдың ұлы Қыр-Құтлы, Алаша бидің ұлы Мамай қыпшақ, шырын Ұрық-Темір, арғын Қарақожа, барын Сарай би, бүрікт Алатай би, м(а)ман (найман?) Аз.мат би, тама Уз.к-Чу, жалайыр Б.т.р. би, қыпшақ Мингалдың ұлы Темір би, қоңырат – қырық сүңгілі Болат бахадүрдің ұлы Бек билердің есімдері аталады [23, с.123]. Аталған тұлғалардың бірқатары көптеген зерттеулерде қарастырылып, тарихи бейнелері анық-талған. Көріп отырғанымыздай бұл жерде де алшын Алау батырдың аты аталып тұр. Бұл мәліметтерден біз алшындардың Алтын Орда ыдырағаннан кейінгі Ноғай Ордасы, Қырым, Астрахань (Қажы-Тархан) хандығы сияқты мемлекеттердің де негізгі хадқын құраған

ру-тайпалардың қатарында болғанын, олардың қоғамдық-саяси өмірінде елеулі рөл атқарғанын көре аламыз.

Қорытынды. Алтын Орда дәуіріндегі алшындар тарихы туралы ізденістерімізді қорытындылай келе, мынадай тұжырым жасаймыз. XIII-XV ғасырлардағы алшындар дегеніміз – негізінен қаракесек тайпалық бірлестігінің атауы. Ал, олар алшын деген атаумен Алтын Орда мемлекетінің сол қанатын құраған ірі, ықпалды тайпалық клан болған. Алшындардың Алтын Орданың саяси өміріндегі белсенділігі XIV ғасыр-дан бастап бел ала бастаған. Олар маңғыт әмірі Едігені қолдап, оның саяси билігінің нығаюына ықпал жасаған тайпалардың бірі болған. Сондықтан Едіге тұсынан бастап алшындардың бір бөлігі батысқа қарай жылжи түскен, Олар Алтын Орда мемлекеті ыдыраған тұста оның орнында пайда болған мемлекет-тердің бірі Астрахань хандығында белсенді саяси рөл атқарған, негізгі жетекші тайпалардың бірі болады. Бірақ алшындардың негізгі шоғырланған аумағы Орда Ежен ұлысы немесе Ақ Орда мемлекеті болып қала берді. Дегенмен, олар Ноғай Ордасы, Астрахань хандығынан басқа Қырым, Қазанжәне т.б. мемлекеттердің халқы құрамында да болды, олардың тарихында елеулі рөл атқарды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Қадырғали Жалайыр шежірелер жинағы / Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзін жазғандар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов. – Алматы, 1997. – 128 б.

2 Өтеміс қажы. Шыңғыснаме // Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Т.1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 150 б.

3 Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.

4 Тизенгаузен, В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, извлечения из арабских источников. Т.1. – СПб., 1884. – 564 с.

5 Тизенгаузен, В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. Т.2. – М.-Л., 1941. – 605 с.

6 История Казахстана в арабских источниках Т.3: Извлечение из сочинений XII-XVI веков / Составление, перевод из арабского языка, введение и комментарии А.К. Муминова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 713 с.

7 История Казахстана в русских источниках. Т.1: Посольские материалы Русского государства (XV-XVII вв.). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 721 с.

8 Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925.

9 Рашид ад-дин. Сборник летописей / Пер. с персидского О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова. – М.-Л., 1952. – Т.1. Кн. 2. – 316 с.

10 Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана, 2004. – 344 б.

11 Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – 276 с.

12 Босфорт К.Э. Мусульманские династии. – М., 1971. – 324 с.

13 Н.А. Аристов Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности // Живая старина. 1896. Год шестой, вып. III-IV. – С. 277-456.

14 Козин С. Сокровенное сказание. – М.-Л., 1941. – 619 с.

15 Рашид ад-дин. Сборник летописей / Пер. с персидского Ю.П. Верховского, примеч. И.П. Петрушевского. – М.-Л., 1960. – Т.2. – 248 с.

16 Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч.2. – Алма-Ата, 1959. – 455 с.

17 Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). – М., 1982. – 160 с.

18 Қазақстан тарихы: көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. Т.2. – Алматы: Атамұра, 2010. – 638 б.

19 Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений // Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 651 с.

20 Абулгази Багадур-хан. Родословное древо тюрков. – Москва-Ташкент-Бишкек, 1996. – 544 с.

21 Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т.39. – Алматы: Фолиант, 2006. – 448 б.

22 Зайцев И.В. Астраханское ханство. – М., 2004. – 303 с.

23 Мустакимов И.А. Об одном списке «Дафтар-и Чингис-наме» // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 1. – Казань, 2009. – С. 122-131.

References:

- 1 *Collection of Kadyrgali Jalayir genealogies / Translated from Chagatai-Kazakh language and written by N.Mingulov, B. Komekov, S. Oteniazov. – Almaty, 1997. – 128 p.*
- 2 *Compensation pilgrim. Chinggisname // Turkish data on the history of Kazakhstan. T.1. – Almaty: Dyke-Press, 2005. – 150 p.*
- 3 *Abilgazy. Turkish Chronicle. – Almaty: Mother tongue, 1991. – 208 p.*
- 4 *Tizenhausen, V. Collection of materials related to the history of the Golden Horde, extracts from Arabic sources. T.1. – St. Petersburg, 1884. – 564 p.*
- 5 *Tizenhausen, V. Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Extracts from Persian writings. T.2. – M.-L., 1941. – 605 p.*
- 6 *History of Kazakhstan in Arabic sources T.3: Extract from the work of the XII-XVI centuries / Compilation, translation from Arabic, introduction and commentary by A.K. Muminova. – Almaty: Dike-Press, 2006. – 713 p.*
- 7 *History of Kazakhstan in Russian sources. T.1: Embassy materials of the Russian state (XV-XVII centuries). – Almaty: Dike-Press, 2005. – 721 p..*
- 8 *Tynyshpaev M. Materials for the history of the Kyrgyz-Kazakh people. – Tashkent, 1925.*
- 9 *Rashid ad-din. Collection of chronicles / Per. from Persian O.I. Smirnova, ed. A.A. Semenov. – M.-L., 1952. - T.I. Book. 2. –316 p.*
- 10 *Kinayatuly Z. Kazakh state and Joshi Khan. - Astana, 2004. - 344 p.*
- 11 *Fedorov-Davydov G.A. Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans. – M., 1966. – 276 p.*
- 12 *Bosforth K.E. Muslim dynasties. – M., 1971. – 324 p.*
- 13 *N.A. Aristov Notes on the ethnic composition of the Turkic tribes and nationalities and information about their numbers // Zhivaya Starina. 1896. Sixth year, no. III-IV. – S. 277-456.*
- 14 *Kozin S. Secret legend. – M.-L., 1941. – 619 p.*
- 15 *Rashid ad-din. Collection of chronicles / Per. from Persian Yu.P. Verkhovsky, note. I.P. Petrushevsky. – M.-L., 1960. - V.2. –248 s.*
- 16 *Amanzholov S. Questions of dialectology and history of the Kazakh language. Part 2. – Alma-Ata, 1959. – 455 p.*
- 17 *Sultanov T.I. Nomadic tribes of the Aral Sea region in the 15th-17th centuries. (Questions of ethnic and social history). –M., 1982. – 160 p.*
- 18 *History of Kazakhstan: from ancient times to the present. – T.II. – Almaty: Atamura, 2010. – 638 p.*
- 19 *Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries. Extracts from Persian and Turkic writings // Comp.: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, V.P. Yudin. – Alma-Ata: Science, 1969. – 651 p.*
- 20 *Abulgazi Bahadur Khan. Pedigree tree of the Turks. – Moscow-Tashkent-Bishkek, 1996. – 544 p.*
- 21 *Words of ancestors. One hundred volumes. Vol. 39. – Almaty: Foliant, 2006. – 448 p.*
- 22 *Zaitsev I.V. Astrakhan Khanate. – M., 2004. – 303 p.*
- 23 *Mustakimov I.A. About one list of "Daftar-i Chinggis-name" // Medieval Turkic-Tatar states. Issue. 1. – Kazan, 2009. – S. 122-131.*